

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال دوازدهم، شماره‌ی چهل و پنجم، پاییز ۱۳۹۹، صص ۳۷-۱
(مقاله علمی - پژوهشی)

بازشناسی انواع نقشه‌ی ماهی درهم در قالی فراهان

محمد افروغ^۱

چکیده

نقشه‌ی ماهی درهم، یکی از دیرینه‌ترین طرح‌های قالی ایران است که در اکثر مکاتب و کانون‌های قالی‌بافی ایران از گذشته، بافته و عرضه شده است. فراهان یکی از این کانون‌ها است که از اواسط دوران قاجار توسط تجار تبریزی با قالی‌های محلی و سپس کلاسیک خود همچون قالی ساروق به جهان معرفی شد. طرح و نقشه‌ی ماهی درهم و در اصطلاح محلی هراتی، یکی از مهم‌ترین و برجسته‌ترین نقشه‌های منطقه‌ی فراهان است که در گذشته، در انواع فرم‌ها و ساختارهای متنوع و گونه‌گون بافته و عرضه می‌شد. در این مقاله سعی بر آن است تا ضمن معرفی نمونه‌هایی از نقشه‌ی ماهی درهم از مناطق مختلف ایران و جهان، انواع فرم‌های ماهی درهم در قالی فراهان مورد تحلیل و توصیف قرارگیرد. وجود یازده فرم در نقشه‌ی ماهی فراهان، از مهم‌ترین یافته‌های این تحقیق است که عبارت است از: ماهی زنبوری، فندقی، آدابی، حیدرزاده، سگ‌ماهی، مرغ و ماهی، ماهی مشایخی، ماهی لچک و ترنج، ماهی ترنج در ترنج، ماهی سرتاسری (یک‌سره) و ماهی کف‌ساده. این تحقیق از نوع بنیادین و روش تحقیق توصیفی - تحلیلی است. شیوه‌ی گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای و بیشتر میدانی است. واژه‌های کلیدی: فراهان، قالی، طرح و نقشه، ماهی

۱. استادیار دانشگاه اراک، دانشکده هنر، گروه آموزشی فرش، (m-afroogh@araku.ac.ir)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۰۱، تاریخ تأیید: ۱۴۰۰/۰۳/۰۴

۱. مقدمه

طرح و نقشه‌ی ماهی که با اصطلاح ماهی‌درهم یا هراتی، آشنای جامعه‌ی قالی‌بافی است، یکی از دیرین‌سال‌ترین نقشه‌های قالی ایران است که در اکثر مناطق و کانون‌های بافندگی ایران شناخته شده و رایج است. ساختار نقشه بر واگیره‌ای متشکل از عناصری ریزنقش از دو برگ ماهی‌سان چرخان به دور یک گل و در جوار چهار ضلع یک لوزی به صورت مورب قرار گرفته است. فراهان یکی از قدیم‌ترین مناطق و مکاتب قالی‌بافی ایران که از زمان قاجار و با بافت قالی‌های صادراتی به شهرت رسید، از جمله کانون‌های برجسته در بافت قالی نقشه‌ی ماهی‌درهم یا هراتی است که با نام ماهی فراهان شناخته می‌شود. نقشه‌ی ماهی فراهان دارای شاخص‌های خاص خود در ساختار و اندازه‌ی ریزنقش‌های واگیره ماهی است. به گونه‌ای که انواع طرح‌ها و نقشه‌های ماهی‌درهم را در قالی فراهان می‌توان دید. تنوع و درشتی واگیره‌ی ماهی، از مهم‌ترین ویژگی‌های شاخص نقشه‌ی ماهی فراهان است که آن را از دیگر مناطق جدا و متفاوت می‌کند. در گذشته بسیاری از روستاهای فراهان دارای نقشه‌ی ماهی به سبک خاص و شیوه‌ی بافت مختص خود بود که در گذر زمان به فراموشی سپرده و از گردونه بافت خارج شد. پرسش اصلی این پژوهش این است که چند نوع نقشه‌ی ماهی در قالی فراهان رایج بوده و این نقشه‌ها کدام است؟ شناسایی، طبقه‌بندی و معرفی انواع گونه‌های نقشه‌ی ماهی‌درهم فراهان، هدف این مقاله است، زیرا مستندنگاری نقشه‌ی ماهی و انواع آن به‌عنوان بخشی از میراث هنری و شناسنامه‌ی قالی فراهان، اهمیت و معرفی این گونه‌گونگی به جامعه‌ی قالی ایران و به‌طور خاص تولیدکنندگان قالی فراهان در جهت بازیافتی، الگوبراری و ایده‌پردازی خلاقانه بر اصالت نقشه‌های ماهی فراهان و تولید قالی‌هایی با طرح نو، ضرورتی حیاتی و مسیری به‌سوی موفقیت در تولید و صادرات نقشه‌ی ماهی فراهان است. این مقاله از منظر ماهیت، بنیادین و از منظر روش، توصیفی - تحلیلی است. شیوه‌ی گردآوری داده‌ها نیز به صورت میدانی و به صورت محدود کتابخانه‌ای است. نویسنده با جست‌وجو در منطقه‌ی فراهان و بازار اراک و گفت‌وگو با صاحب‌نظران و کارشناسان قالی استان مرکزی (اراک، فراهان، ساروق، مشک‌آباد و مهاجران)، توانست گونه‌های بازمانده از انواع نقشه‌ی ماهی فراهان را در قالب

این مقاله مستند کند.

۱-۱. پیشینه‌ی پژوهش

نقشه‌ی ماهی‌درهم در برخی منابع، از منظر تاریخی، اسطوره‌ای، نمادین و ساختاری، رصد شده است. در مقاله‌ی «هویت ماهی در فرش ایرانی» (الهی، ۱۳۸۷) ضمن اشاره به معانی ماهی، به توصیف و تحلیل نمونه‌هایی از طرح ماهی در برخی مناطق پرداخته شده است. همچنین در مقاله‌ی «تأویل و تفسیر معانی نمادین نقش‌مایه ماهی در قالی‌های دوره صفویه با نظر به مثنوی معنوی مولانا» (صباغ‌پور و شایسته‌فر، ۱۳۸۸)، بررسی و مطالعه‌ی جایگاه نمادین نقش‌مایه‌ی ماهی در اعتقادات ایرانیان باستان و قرآن و رصد معانی و مفاهیم رمزی و نمادین آن در مثنوی معنوی مولانا، بررسی شده است. در مقاله‌ی «نقش هراتی (ماهی‌درهم) در جغرافیای فرش ایران» (نفیسی‌نیا و آشوری، ۱۳۹۲)، نویسندگان به بررسی و تحلیل و معرفی انواع فرم و شکل نقش‌مایه‌ی ماهی‌درهم در قالی‌های بسیاری از نقاط ایران پرداخته‌اند. در مقاله‌ی «تحلیل ساختاری دوگانگی نماد دو ماهی» (مختاریان و صرامی، ۱۳۹۳)، کوشیده شده به روش آیکونوگرافی، ضمن تفسیر این تصویر و تحلیل ساختاری دوگانگی این نقش، به شبکه‌ی ارتباطی میان نمادها آن‌گونه که در جهان‌شناسی جهان باستان در انطباق جهان کبیر و صغیر مطرح است، پرداخته شود. نویسندگان مقاله‌ی «تحلیل ساختار هندسی واگیره ماهی‌درهم در فرش هراتی» (کفشچی‌ان مقدم و رجائی، ۱۳۹۷)، سعی در ریشه‌یابی ساختار کلی و ریزنقش‌مایه‌های موجود در واگیره‌ی ماهی‌درهم و معرفی خاستگاه و الگوی اولیه‌ی این نقش‌مایه، یعنی یکی از گروه‌های گروه هشت (هشت و زهره موج‌دار) داشتند.

۲. مضمون نمادین نقش‌مایه‌ی ماهی

یکی از ویژگی‌های برجسته‌ی هنر ایرانی، بُعد نمادین، اساطیری و رمزآلود بودن آن است. در هنر ایرانی، طرح‌ها و نقش‌ها علاوه بر خلق جنبه‌ی زیباشناختی و ترسیم روح و طبیعت درونی هنرمند، عرصه‌ای است برای تجلی بُعد نمادین و ساحت سنت‌ها و بنیان باورهای

کهن و ریشه‌دار جامعه. نقش مایه‌ی ماهی/دو ماهی/ماهی‌های چرخان، در باورهای ایران باستان و عرفان، یکی از رمزی‌ترین نمادهایی است که همواره در هنر ایرانی پیش از آنکه در قالب یک نقش‌مایه‌ی تزئینی حضور یابد، نقشی نمادین و پیام‌رسان باروری و زایش، حیات و گردش روزگار بوده است. ماهی‌های چرخان «که به دور یک گل می‌چرخند، می‌تواند حاکی از مرکزیت و وحدانیت باشد. شاید مرکزیت بخشیدن به گیاه در امثال این نقوش، ریشه در تفکر ایرانیان داشته باشد که گیاه از اهمیتی بنیادین برخوردار است و سر سلسله‌ی دودمان جهانیان را از گیاه نخستین مشی و مشیانه می‌دانند» (نفیسی‌نیا و آشوری، ۱۳۹۲، ۱۲۰). شکل لوزی در واگیره‌ی ماهی‌درهم «می‌تواند نشان چهار اسب گردونه‌ی مهر باشد، زیرا اعتقاد بر این است که مهر سوار بر گردونه‌ی مهر، گرد جهان می‌گشته و فروغ و روشنایی را می‌پاشیده و با پیمان‌شکنان و دروغ‌گویان در نبرد و پیکار بوده است» (بختورتاش، ۱۳۷۱، ۱۳۹). ضمن اینکه در عرفان و تصوف نیز «عارف کامل را به مناسبت اینکه در بحر معرفت مستغرق است، ماهی و غیر عارف به لفظ جزماهی، یاد شده است» (یاحقی، ۱۳۷۵، ۳۸۶).

این نقش، در نجوم و منطقه‌البروج، نیز دارای جایگاه برجسته‌ای است. ماهی، دو ماهی یا چرخان ماهی‌ها، نماد و نماینده‌ی صورت فلکی حوت (دوازدهمین نشانه‌ی منطقه‌البروج است. برخی از محققین بر جنبه‌ی نجومی و صورت‌های فلکی آن و تقابل‌های نمادین دوگانه، تأکید بیشتری دارند تا دیگر جنبه‌ها. «تقابل‌های موجود در منطقه‌البروج همانند آنچه در نقش دو ماهی می‌بینیم به همان تقابل‌های طبیعی چون روشنی و تاریکی، شب (غروب) و روز (طلوع)، نسبت داده می‌شود. نقش دو ماهی نماد وجوه دنیوی/روحانی، جهان فرودین (مرگ)، جهان فرازین (زندگی)، گذشته/آینده و پایان چرخه‌ای و شروع چرخه‌ای دیگر است» (Dunnigan, 1987, P. 3122-24). در ساحت نجوم، یک جفت ماهی یکی در زیر و دیگری در بالاست که هم‌جهت یا در جهت مخالف هم قرار گرفته‌اند و گاه به‌وسیله‌ی رشته‌ای به هم متصل شده‌اند»^(۱) (مختاریان و صرامی، ۱۳۹۳، ۷۳-۷۴). آن ماهی که «به سمت پائین شنا می‌کند، تصویرگر حرکت بی‌جان روح در ماده است و ماهی‌ای که به سمت بالا شنا می‌کند، معرف آزاد شدن روح و ماده‌ی درهم پیچیده به هنگام

بازگشت دوباره به اصل آغازین است» (کوپر، ۱۳۷۹، ۳۴۶).

۳. طرح و نقشه‌ی هراتی (ماهی‌درهم)

نقشه‌ی «ماهی‌درهم» یا «هراتی»^(۲)، یکی از نقشه‌های عمومی و رایج در قالی ایران است که در گذشته و تا حدودی اکنون، در قالب یک الگوی واگیره‌ای ثابت با ساختارهای متنوع (تصویر ۱) در مناطق مختلفی از ایران بافته می‌شد. ساختار این نقشه (واگیره)، شامل دو برگ ماهی‌سان به صورت چرخان و به دور یک گل گرد - معمولاً هشت‌پر - است که به صورت تکرار و در راستای اضلاع یک لوزی شبکه‌گون، می‌باشد. ماهی‌درهم «یکی از رایج‌ترین نقشه‌های قالی‌بافی ایران است که از اواخر عهد صفوی در ایران متداول شده و بیش از همه‌جا در شهرها و روستاهای خراسان، آذربایجان، فراهان، کردستان [و همدان] به شیوه‌های گوناگون بافته می‌شود» (پرهام، ۱۳۷۰، ۱۹۸). طرح و نقشه‌ی ماهی‌درهم «نقشه‌ای ایلی و بومی و ذهنی‌باف از جمله ظریف‌ترین و زیباترین طرح‌های ریزنقش و مکرر است که ابتدا در بیرجند رونق گرفت و از آنجا به دیگر کانون‌های بافندگی فرش راه یافت» (حشمتی‌رضوی و آذرپاد، ۱۳۷۲، ۱۱۸).



تصویر (۱). ساختار پایه واگیره ماهی‌درهم، تصویر اول از راست (فونتن، ۱۳۶۹، ۳۵)،
تصاویر دو تا چهار (منبع: پژوهشگر)

مردم ایران طرح هراتی را با دو طرز متفاوت می‌بافتند. طرح نخست که بیشتر در شمال غرب ایران متداول است، شامل گل‌های لوزی‌مانندی است که چهارماهی یا برگ اطراف آن قرار گرفته است. نوع دوم که بیشتر در خراسان متداول است فاقد این شکل است. در اراک [و فراهان] که این طرح در آنجا بیشتر متداول است، آن را در هزاران قالی که بهای آنها متوسط است، می‌توان دید^(۳) (ادواردز، ۱۳۶۸، ۴۶). نقشه‌ی ماهی‌درهم تقریباً در

مناطق خراسان، غرب و شمال غرب (مرکزی، زنجان، همدان، کردستان و آذربایجان) به فراوانی و به صورت محدودتر نیز در مناطق فارس، سیستان، چهارمحال و بختیاری، کرمان، اصفهان و یزد بافته می‌شد.

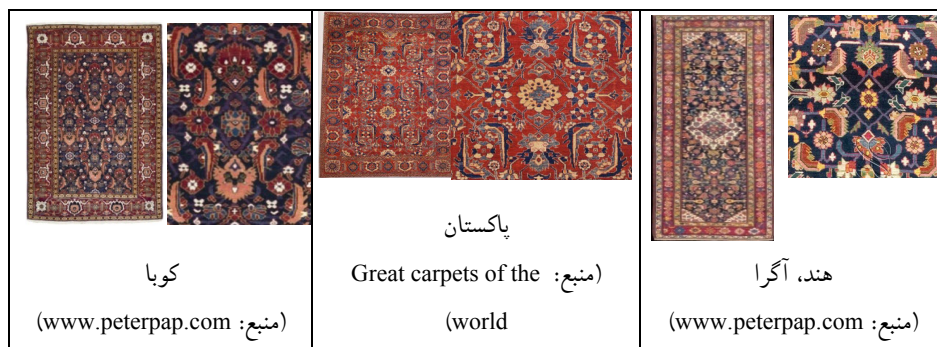
۴. طرح و نقشه‌ی ماهی درهم در قالی مناطق مختلف ایران و جهان

اگرچه نقشه‌ی ماهی درهم امروزه به سیاق و فراوانی گذشته بافته نمی‌شود، لیکن در گذشته این نقشه در بسیاری از کانون‌های بافندگی ایران، حضوری برجسته داشته است (تصویر ۲). امروزه در برخی از مناطق همچون بیرجند، تبریز همچنان و کماکان با فرم‌های مختلف در شکل و اندازه و رنگ بافته می‌شود. ذکر این نکته ضروری است که این نقشه علاوه بر «حوزه‌های بافندگی قالی ایران، به کشورهای دیگر همچون [باکو]، هند، قفقاز، ارمنستان، ترکیه، سوریه، مصر و غیره نیز منتقل شده‌است» (نفیسی‌نیا و آشوری، ۱۳۹۲، ۹۲). در تصویر شماره‌ی ۳ و جدول شماره‌ی ۱، نمونه‌هایی از قالی نقشه‌ی ماهی از کشورهای همسایه و مناطق مختلف ایران نشان داده شده است.



تصویر (۲). طرح و نقشه‌ی ماهی درهم در جغرافیای ایران (منبع: پژوهشگر)



























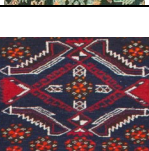

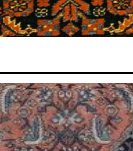

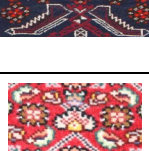

بازشناسی انواع نقشه ماهی درهم در قالی فراهان | ۷



تصویر (۳). طرح و نقشه ماهی درهم برخی از کشورهای همسایه و هم‌جوار (منبع: پژوهشگر)

جدول (۱). مختصات طرح و نقشه‌ی ماهی درهم در کانون‌ها و مناطق مختلف ایران (منبع: پژوهشگر)

کانون بافت	منطقه	تصویر قالی	واگیره	کانون بافت	منطقه	تصویر قالی	واگیره
آذربایجان شرقی	تبریز			خراسان	مشهد		
	اردبیل				بیرجند		
	هریس				مود		
	مشکین شهر				شیروان		

واگیره	تصویر قالی	منطقه	کانون بافت	واگیره	تصویر قالی	منطقه	کانون بافت
		اصفهان	اصفهان			شاهسون	
		افشار	کرمان			بخشایش	
		همدان	همدان			قشقایی	فارس
		ملایر				یزد	یزد
		حسین آباد				کرمان	کرمان
		جوکار				زنجان	زنجان
		انجلاس				بلوچ	سیستان و بلوچستان
		بیبیک آباد				خوی	آذربایجان غربی

کانون یافت	منطقه	تصویر قالی	واگیره	کانون یافت	منطقه	تصویر قالی	واگیره
چهارمحال و بختیاری	دشتک						

۵. حاشیه و انواع آن در نقشه‌ی ماهی درهم قالی‌های فراهان

حاشیه به‌عنوان بخش جدایی‌ناپذیر قالی ایرانی، همواره جزئی از ساختار و شاکله‌ی آن به‌شمار می‌رود. «در بسیاری از کشورهای مغرب و مشرق‌زمین قالی‌هایی بافته می‌شود که حاشیه ندارد، ولی تاکنون هرگز کسی قالی ایرانی را بدون حاشیه ندیده است. زیرا ایرانیان حاشیه را به‌عنوان اساس، پایه و زیربنای لازمی تلقی می‌کنند که طرح زمینه باید بر اثر آن جلوه‌گر شود. طراحان قالی در ایران معتقدند که فقدان حاشیه سبب خواهد شد که نظر بیننده منحرف شود و در نتیجه طرح اصلی به‌عنوان قسمت مهم و اساسی مورد توجه قرار نگیرد» (ادواردز، ۱۳۶۸، ۴۴). در سرتاسر جغرافیای بافندگی ایران، علاوه بر قالی‌بافی در سایر دست‌بافته‌های عشایری و روستائی نیز همواره حاشیه حضوری برجسته دارد. حاشیه در نقشه‌ی ماهی درهم به‌واسطه‌ی ساختار، شکل اصلی و برجسته‌ی آن به حاشیه‌ی سماوری (به‌واسطه‌ی شباهت با سماور) مشهور است و در برخی نواحی نیز واژه‌ی توسباقا (لاکپشت)^(۴) به آن اطلاق می‌شود. در قالی نقشه‌ی ماهی فراهان و به‌طور خاص در گذشته، حاشیه از یک ساختار نسبتاً ثابت تبعیت می‌کرد که شامل دو برگ (ماهی) به دور یک گل در کنار یک فرم چهاربر با بندهایی باز شده (تداعی‌کننده‌ی فرم سماور) بود که به تناوب در سرتاسر حاشیه تکرار می‌شد (تصویر ۳) و در اصلاح بدان حاشیه‌ی سماوری گفته می‌شود. حاشیه‌ی سماوری همراه با نقشه‌ی ماهی درهم در بخش اعظمی از این نقشه‌ها به‌صورت ثابت وجود داشت. به‌مرور زمان طراحان و بافندگان بر مبنای خلاقیت و به سلیقه‌ی خود در حاشیه‌ی این نقشه تغییر و تصرف کردند و حاشیه‌هایی متنوع و اکثراً در همان قالب با تفاوت‌هایی در قالی نقشه‌ی ماهی پدیدار گشت (تصویر ۴). در زمینه و حاشیه‌ی قالی‌های نقش ماهی، غالباً از رنگ قرمز، سرمه‌ای و در مواردی محدود هم خرمایی یا سیاه استفاده

شده است. امروزه طرح ماهی درهم و حاشیه‌ی سماوری و شمار زیادی از نقشه‌های قدیمی و اصیل بافته و یافت نمی‌شود و در عوض طرح‌ها و نقشه‌های جدید دیگری جایگزین این طرح و حاشیه‌ی مشهور آن گشته است. به‌طور طبیعی و در گذر زمان به دلایل مختلف، بافت یک نقشه به‌مرور زمان کم و از گردونه تولید بیرون می‌رود، از جمله تکرار بیش از اندازه و عدم استقبال از آن از سوی بازار و مصرف‌کننده و یا کنار گذاردن حرفه‌ی قالی‌بافی در آن منطقه (در اثر تغییر شیوه‌ی زندگی) و عدم استقبال نسل جدید از این حرفه.

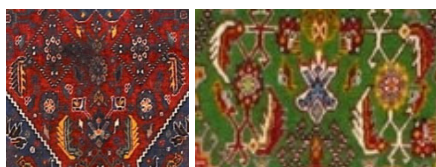


تصویر (۳). حاشیه‌ی معروف سماوری یا لاکپشتی، در قالی نقشه‌ی ماهی فراهان، مجموعه نظیری (منبع: پژوهشگر).



تصویر ۴: انواع حاشیه در قالی نقشه‌ی ماهی فراهان (منبع: پژوهشگر)

اگرچه شاکله‌ی اصلی واگیره‌ی ماهی در مناطق مختلف یکسان است، لیکن در بسیاری از نمونه‌ها دیده می‌شود که این ساختار دچار تغییراتی شده است. برای مثال ممکن است شبکه‌ی لوزی‌شکل در برخی نمونه‌ها وجود نداشته باشد (تصویر ۵) یا اینکه به جای دو ماهی چرخان، چهار ماهی دوبه‌دو به یکدیگر وصل شده و تبدیل به چهار ماهی چرخان شده است (تصویر ۶). گاه دو ماهی صرفاً تبدیل به یک ماهی می‌شود که البته این ویژگی اخیر در نظام بافندگی عشایری همچون بلوچ و قشقایی دیده می‌شود.



تصویر (۵). واگیره‌ی ماهی قشقایی بدون شبکه‌ی لوزی

(منبع: www.firstrugs.com / rugsandmore.co)



تصویر (۶). واگیره‌ی ماهی بلوچ، افشار و قشقایی، چهار ماهی چرخان

(منبع: www.perrymancarpets.com / www.peterpap.com / www.rugman.com)

۶. طرح و نقش ماهی درهم در استان مرکزی

استان مرکزی مشهور به استان آفتاب در غرب ایران، یکی از قدیم‌ترین کانون‌های بافندگی ایران است که دارای قطب‌هایی همچون سلطان‌آباد یا اراک (مشک‌آباد، مهاجران، سنه‌جان)، منطقه‌ی وسیع فراهان (با روستاهای فعال و برجسته در حوزه‌ی قالی‌بافی نظیر ساروق و جیریا)، مناطق سرابند (میروسریند)، خمین (لیلیمان و کمره)، تفرش، محلات، دلیجان، خُنداب و غیره است. در مناطق یادشده انواع طرح‌ها و نقشه‌های متنوع توسط طراحان بومی و غیر بومی طراحی و ترسیم می‌شود. طرح و نقشه‌ی ماهی درهم، یکی از

رایج‌ترین نقشه‌های قالی استان مرکزی است که در بسیاری از کانون‌های بافندگی نظیر اراک (مُشک‌آباد، مهاجران، محل، تفرش، خمین (ریحان) و فراهان (ساروق)، در گذشته بافته می‌شد. در این بخش ابتدا طرح و نقشه‌ی ماهی در کانون‌های مختلف استان مرکزی و سپس نقشه‌ی انواع ماهی فراهان مورد بررسی، تحلیل و معرفی قرار می‌گیرد.

۶-۱. نقشه‌ی ماهی اراک

اراک از دیرینه‌ترین مناطق و مکاتب بافندگی در استان مرکزی است که در گذشته دارای کانون‌های بافندگی فعال بوده است. از نمونه قالی‌های بافت اراک نمونه‌هایی قدیمی در موزه‌ها و مجموعه‌های مهم و مشهور دنیا نگهداری می‌شود که از آن جمله می‌توان به مجموعه کلرمونت اشاره کرد. قالی‌های سلطان‌آباد به‌ویژه نمونه‌هایی که با مدیریت شرکت‌های خارجی همچون زیگلر تولید می‌شد، در نقشه‌های متنوعی بافته شده است. طرح و نقشه‌ی ماهی درهم از نمونه نقشه‌های برجسته در جغرافیای سلطان‌آباد است که با واگیره‌های مختلف در ساختارهای گونه‌گون بافته شده است. تصویر، نمونه‌ای قدیمی از طرح ماهی درهم است که در یک زمینه‌ی نیمه‌گرم و خاکی‌رنگ طراحی و بافته شده است. نقش مایه‌هایی نسبتاً بلند و کشیده و گلی در میان که در چهار طرف بندلوزی نمودار گشته است. ماهی‌های چرخان در دو طرف بندلوزی با رنگ سیاه و دو ماهی دیگر با رنگ خاکستری یا فیلی نقش‌پردازی شده است. در تصویر ۷، نمونه‌ای از قالی نقش ماهی سلطان‌آباد نشان داده شده است.



تصویر (۷). طرح ماهی درهم، سلطان‌آباد (منبع: www.clarmontrug.com)

۶-۱-۱. نقشه‌ی مشک‌آباد و محل

یکی از مهم‌ترین کانون‌های بافت اراک که به بافت قالی با طرح و نقشه‌ی ماهی‌درهم، مشهور است، روستای قدیمی مشک‌آباد است. قالی‌های مشک‌آباد از نوع محلی و درشت‌بافت بود. به گواهی سخن برخی از محققان و فعالان قالی دست‌بافت نظیر سیسیل ادواردز^۱ قالی نسبتاً درشت‌بافت مشک‌آباد دارای کیفیت مطلوبی بوده است و جامعه‌ی مصرف آن روزگار از تولیدات مشک‌آباد استقبال می‌کرده است. «ادواردز کمی پس از ورود به سلطان‌آباد نوشت که او قالی‌هایی با طرح ماهی و با کیفیت مشک‌آباد یعنی هشت‌گره در هر چارک (۱۰ اینچ) و در اندازه‌های کوچک ۲/۵ در ۳/۵ یا کوچک‌تر را سفارش داد. «من این الگو را به این دلیل انتخاب کردم که فروش خوبی داشت و بافنده‌ها هم آن را از حفظ بودند. زمینه‌های کرمی را در پاریس خوب می‌خرند. گالری‌های لافایت گفته‌اند که هرچه قالی مشک‌آباد را در این اندازه برای آنها بفرستیم، خریدارند» (وین، ۱۳۹۷، ۹۷). قالی مشک‌آباد باگذر زمان و اُفت کیفیت بافت و نیز تکرار نقشه‌ها و عدم اهتمام به ظرافت و مطلوبیت (چون بیشتر قالی‌های مشک‌آباد درشت‌بافت بوده و جنبه‌ی خودمصرفی داشته و با ظرافت مورد تقاضای بازار فاصله داشته است)، از دایره‌ی شهرت خارج شد. نقشه‌ی ماهی، یکی از نقشه‌های رایج و قدیمی در مشک‌آباد بود که در ساختار و فرم‌های متنوع بافته می‌شد. در تصویر ۸ نمونه‌ای از نقشه‌ی ماهی مشک‌آباد نشان داده شده است. این نقشه اگرچه با الگوی واگیره‌ای بافته شده، اما نمود یک نقشه و قالی کلاسیک است. ذکر این نکته ضروری است که غالباً ساختار قالی مشک‌آباد زخیم، زُمخت و نسبتاً درشت‌بافت است، اما به‌صورت محدود و یا استثناء نقشه‌هایی در تراز سبک شهری‌باف در این منطقه دیده می‌شود. علاوه بر مشک‌آباد، قالی‌های نقشه‌ی ماهی‌بافت محل نیز از دیگر نقشه‌های برجسته‌ی اراک است. متأسفانه یکی از اشتباهات رایج در ارتباط با محل این است که تصور می‌شود محل، منطقه‌ای خاص در اراک یا استان مرکزی است. درحالی‌که «محل»، صرفاً یک صفت برای قالی‌های بومی، محلی و مهم‌تر از آن درشت‌بافت است که در مقابل قالی‌های بافته‌شده از نخ فرنگ (نخ‌های ریسیده و وارداتی

1. Arthur Cecil Edwards

از فرنگ)، به کار می‌رفت. نقشه‌ی ماهی محل عمدتاً در بسیاری از کانون‌های بافندگی اراک بافته می‌شد. تصویر ۹، نمونه‌ای از قالی نقشه‌ی ماهی محل می‌باشد که با ساختاری منظم و متقارن بافته شده است.



تصویر (۸). قالی نقشه‌ی ماهی مشک‌آباد به همراه واگیره و حاشیه

(منبع: www.claremontrug.com)



تصویر (۹). قالی محل نقشه‌ی ماهی به همراه واگیره و حاشیه

(منبع: www.claremontrug.com)

۶-۱-۲. نقشه‌ی ماهی مهاجران

مهاجران از روستاهای توابع منطقه اراک است که در گذشته یکی از کانون‌های بافت اراک

و استان مرکزی به شمار می‌رفت. در گذشته با ورود برخی آرامنه به ایران، بسیاری از آنها به استان مرکزی رفتند و در نزدیکی اراک، روستایی را پایه‌گذاری کردند که بعدها با نام مهاجران شناخته شد. حتی تا چندی پیش بسیاری از آرامنه در این روستا زندگی می‌کردند که رفته‌رفته همچون روستای لیلیان، آنجا را ترک کردند. قالی‌های بافت مهاجران به واسطه‌ی کیفیت، طرح و نقش و رنگ‌بندی از شهرت قابل توجهی برخوردار بوده است. نقشه‌ی ماهی (تصویر ۱۰)، از طرح‌های اصیل و ماندگار مهاجران است که تا چندی پیش در این روستا بافته می‌شد. برگ‌های ماهی‌سان در نقشه‌ی مهاجران، منحنی و گل میانی گرد و دایره‌ای است و همچنین فضای چرخش ماهی‌ها و شعاع واگیره‌ی ایجادشده حول لوزی، کمتر است.



تصویر (۱۰) قالی نقشه‌ی ماهی مهاجران به‌همراه واگیره (منبع: پژوهشگر)

۶-۲. نقشه ماهی تفرش

تفرش یکی از مهم‌ترین کانون‌های بافت قالی استان مرکزی است که از سابقه‌ی دیرینه‌ای در بافت قالی برخوردار است. یکی از مهم‌ترین نقشه‌های قالی تفرش، طرح ماهی‌درهم است که غالباً در ابعاد کناره و پشتی بافته می‌شود. در قالی‌های ماهی‌درهم تفرش (تصویر ۱۱)، به‌طور معمول، رنگ حاشیه سرمه‌ای یا آبی و واگیره‌ی ماهی در زمینه‌ای سفید یا کرم رنگ، نقش‌پردازی شده است. برگ‌ها در این نقشه منحنی و گل میانی دایره‌ای و از نوع هشت‌پر و اضلاع لوزی دارای قوس و انحنا است.



تصویر (۱۱). قالی ماهی درهم، بافت تفرش به همراه واگیره و حاشیه، مجموعه حاج حسن نوده‌فراهانی (منبع: پژوهشگر)

۶-۲-۱. نقشه ماهی رودبار

از دیگر نقشه‌های ماهی در استان مرکزی، نقشه ماهی رودبار (تصویر ۱۲) است که در دهستان رودبار از توابع منطقه‌ی تفرش بافته می‌شود. این نقشه غالباً در ابعاد پستی و به‌ندرت در ابعاد ذرع و نیم یا دو ذرع بافته می‌شود. نقشه‌ی ماهی رودبار در ساختار لچک‌وترنج و زمینه‌ی قرمز بسیار پخته و پر حرارت بافته می‌شود. وجود سبک هندسی و شاخه‌شکسته در این نقشه، آن را از دیگر نقشه‌ها جدا می‌کند. واگیره‌ی ماهی در این نقشه، همچون سایر مناطق از فرم ماهی در مرکز و چرخش ماهی‌ها در اطراف آن، تبعیت می‌کند. برگ‌های ماهی‌سان در این نقشه از نوع شاخه‌شکسته است و گل میانی گرد و دایره‌ای و فضای لوزی به وسیله‌ی بندهایی تقسیم‌بندی شده است. فضای واگیره در نقشه‌ی ماهی رودبار هندسی و نسبت به سایر نقشه‌ها از تراکم و شلوغی کمتری برخوردار است.



تصویر (۱۲). نقشه‌ی ماهی رودبار (منبع: پژوهشگر)

۳-۶. نقشه‌ی ماهی ریحان

نقشه‌ی ریحان، مربوط به روستای ریحان در منطقه خمین است (تصویر ۱۳). واگیره‌ی ماهی در این قالی نسبت به سایر قالی‌های استان، متفاوت است. از این رو که ماهی ریحان، هندسی و شکسته است درحالی‌که ماهی سایر مناطق، علی‌رغم تفاوت‌های ساختاری، همگی منحنی و گردان‌اند. برگ‌های ماهی‌سان و گل میانی در این نقشه هندسی و از نوع شکسته است. گل از نوع شانزده‌پر است.



تصویر (۱۳). قالی ماهی‌درههم، بافت روستای ریحان خمین (منبع: پژوهشگر)

۶-۳-۱. نقشه ماهی لیلیان

یکی دیگر از نقشه‌های ماهی در استان مرکزی، نقشه ماهی مربوط به روستای معروف لیلیان از توابع منطقه‌ی خمین است. لیلیان از گذشته یکی از روستاهای معروف ارامنه در بافت قالی با نقشه‌ی مختص به خود، یعنی نقشه‌ی لیلیان و شاخ بزی بوده است. نقشه‌ی ماهی نیز از دیگر نقشه‌های این روستا بوده است. نقشه‌های ماهی درهم در لیلیان اغلب با ساختار لچک و ترنج یکسره با سه حاشیه‌ی نسبتاً پهن بافته می‌شد. برگ‌ها نیز دارای فرم کشیده و منحنی (گردان) بود (تصویر ۱۴). برگ‌های ماهی‌سان در نقشه‌ی لیلیان، از نوع منحنی است و گل میانی نیز قالبی لوزی‌گون دارد. ضمن اینکه در فضای واگیره به‌جای لوزی گلی شانزده‌پر قرار دارد که توسط بندهایی از چهارطرف ساختار یک لوزی متفاوت و منحصر به فرد و متناسب با ترکیب‌بندی واگیره را به‌وجود آورده است. نقاط انتهایی بندهای لوزی از چهارطرف به گل‌بوته‌های متنوع وصل شده است.



تصویر (۱۴) قالی با نقشه‌ی ماهی درهم، بافت روستای لیلیان از توابع خمین

(منبع: www.richardrothstein.com)

۶-۴. نقشه‌ی ماهی فراهان

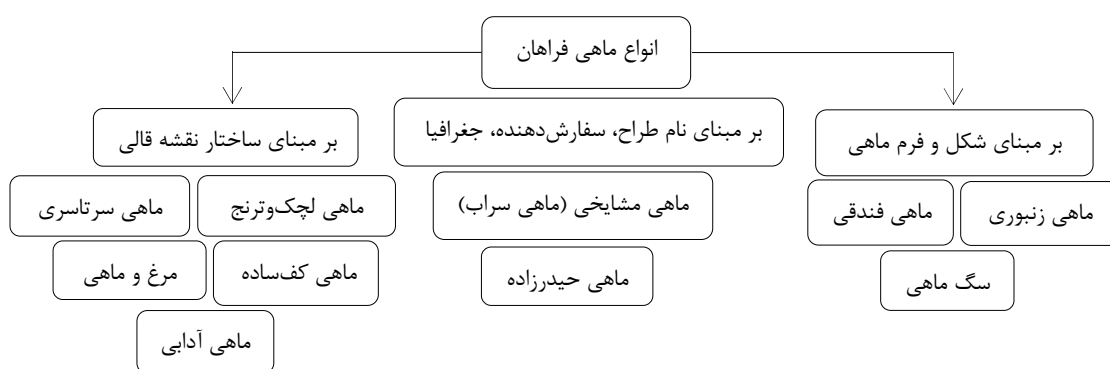
یکی از نقش‌های اصیل و با سابقه‌ی طولانی در منطقه‌ی اراک، نقشه‌ی ماهی درهم است که

در زبان محلی و تلفظ رایج اراک و به‌ویژه بازار قالی، به نقشه‌ی ماهی (ماهی فراهان) مشهور است. این نقشه، یک طرح فراگیر و رایج در همه کانون‌های بافندگی اراک است. این نقشه به‌گواهی منابع موجود تاریخی و نمونه‌های قدیمی، ابتدا در قالی فراهان و از زمان قاجار، نمودار گشت. «نقش‌مایه ماهی‌درهم از دوره‌ی قاجاریه به بعد به جهت ایجاد تنوع و نوآوری و جلوگیری از تکرار و یکنواختی، دست‌خوش ایجاد تغییرات مختلف در جزئیات قرارگرفت و صورتی نو یافت همچنان که معنا و مفهوم نمادین و رمزآلود آن نیز همواره از زاویه‌های گوناگون مورد گمانه‌زنی پژوهشگران است» (کفشچیان‌مقدم و رجائی، ۱۳۹۷، ۴۱). طرح ماهی‌درهم «از طرح‌های قدیمی منطقه‌ی اراک به‌ویژه در دهستان فراهان است. این طرح که مشابه آن در مناطق دیگری همچون کردستان، زنجان، خراسان، تبریز، جنوب خراسان و غیره نیز دیده می‌شود، در اراک با شیوه‌های معروف به نقشه‌های ماهی زنبوری و ماهی فراهان طراحی و بافته می‌شود» (زوله، ۱۳۹۰، ۱۹۰). این نقشه در سایر مکاتب قالی‌بافی ایران نیز رایج است و در اندازه‌های مختلف، بافته می‌شود. نقش‌مایه‌ی ماهی (برگ‌ها و گل میانه) در سایر مکاتب بافندگی نظیر خراسان (بیرجند)، تبریز و مهم‌تر از آن کردستان به‌صورت ریزتر (ریز ماهی سَنه)^(۵) و در اراک و به‌طور خاص کانون فراهان به‌صورت متنوع هم به‌صورت درشت و بزرگ (مرغ و ماهی، سگ‌ماهی)^(۶) و هم ریز و ظریف (ماهی زنبوری) و همچنین با تغییراتی در شکل و ساختار طرح و مؤلفه‌های هم‌نشین هم در ترکیب‌بندی، جابه‌جا به و کم و زیاد کردن نقش‌مایه‌ها در زمینه (ماهی حیدرزاده و کف‌ساده) بافته می‌شود. بر این پایه می‌توان از نمونه‌ی نقشه‌های ماهی که بعدها توسط تجار غیربومی و یا طراحان اراک با تغییراتی در شکل و ترکیب‌بندی به‌وجود آمد و در قالی اراک رایج شد، نام برد. در زیر انواع نقشه ماهی ذکر شده است.

۶-۴-۱. انواع طرح و نقشه‌ی ماهی فراهان

با جست‌وجو در منابع میدانی همچون بازار اراک و نیز برخی روستاهای فراهان که بافت قالی به‌طور کم‌وبیش در جریان است، ده نوع ماهی شناسایی و مورد طبقه‌بندی قرار گرفت. نام و عناوین ماهی‌های فراهان به‌دو صورت قابل شناسایی است؛ یا بر مبنای شکل

و فرم ماهی، مثلاً ماهی زنبوری که به خاطر فرم ریز و ظریف آن به این نام خوانده می‌شود، یا بر مبنای ساختار و شاکله‌ی کلی طرح، مثلاً ماهی لچک و ترنج که بدون توجه به شکل ماهی و صرفاً بر مبنای داشتن ساختار لچک و ترنج به این نام شناخته می‌شود، یا بر مبنای نام طراح، سفارش‌دهنده یا منطقه، مثلاً ماهی حیدرزاده یا ماهی سراب. در تصویر ۱۵، انواع ماهی فراهان نشان داده شده است.



تصویر (۱۵). طبقه‌بندی انواع ماهی فراهان بر مبنای فرم، ساختار و جغرافیا (منبع: پژوهشگر)

۶-۴-۲. فرم و ساختار نقشه‌ی ماهی درهم فراهان

در گذشته طرح و نقشه‌ی ماهی درهم در فراهان و کانون‌های وابسته به آن، در ساختارهای متنوع هم از منظر کالبد اصلی و هم در فرم نقش‌مایه، بافته می‌شد. در روستاها و مناطقی که اغلب بافت قالی جنبه‌ی خودمصرفی داشته است و به‌صورت واگیره و ذهنی بافته می‌شد، فرم ماهی به‌صورت درشت‌بافت و در صورتی که بافت قالی جنبه‌ی تجاری و فروش داشته است، نقش‌مایه‌ی ماهی از ساختار و فرم ریزتر (خُرده) و منظم‌تر تبعیت کرده است.^(۷) در حال حاضر بیشترین نقشه‌ی ماهی در منطقه‌ی فراهان به‌صورت ترنج در ترنج در ساختار و ترنج‌های بیضی‌گون و فرم ماهی‌های ریز و ظریف‌گونه بافته می‌شود. تصویر ۱۶، نمونه‌ی رایج نقشه‌ی ماهی فراهان است. در این نقشه، دو ترنج درونی و بیضی‌گون در درون یک بیضی شکسته و دوازده‌ضلعی که سرتاسر زمینه را محصور کرده، جای گرفته

است و چهار سطح و فضای متفاوت با رنگ‌های مجزا را تشکیل می‌دهد. برگ‌های ماهی‌سان با گل چهارپر در میان و دیگر ریزنقش‌ها به صورت فشرده و مترکم فضای زمینه را پوشانده است. بیرون از این شکل، فضایی است که می‌تواند حکم لچک را داشته باشد و در پس این فضا، لچک کوچک و سبز رنگی قرار دارد. نکته‌ی قابل توجه این‌که حاشیه‌ی این نقشه نسبت به حاشیه‌های قالی‌های قدیمی، تغییرات بیشتری پیدا کرده است. این نقشه در حال حاضر رایج‌ترین نقشه‌ی ماهی است که در جغرافیای استان مرکزی و به‌طور خاص فراهان بافته می‌شود و در اصطلاح بافندگان و تولیدکنندگان به ماهی فندقی معروف است. در این نقشه لوزی میان واگیره نسبت به دیگر نقشه‌های ماهی ظریف‌تر و کوچک‌تر است. خصوصیات برجسته‌ی نقشه‌ی ماهی فندقی یا فراهان، لوزی کوچک، گل میانی چهارپر و حاشیه‌ی سماوری قلبی شکل است.



تصویر (۱۶). نمونه‌ی رایج ماهی فراهان در بازار قالی اراک (منبع: پژوهشگر)

۳-۴-۶. مؤلفه‌های هویتی مؤثر در توصیف و تحلیل نمونه‌ها

در توصیف و تحلیل انواع طرح و نقشه‌های ماهی فراهان، مؤلفه‌هایی هویتی و ساختاری موجود در هر نقشه شامل ساختار واگیره، موقعیت نقش‌مایه‌ی ماهی، ترکیب‌بندی عناصر موجود در واگیره شامل نقش ماهی، سایر ریزنقش‌های پیرامونی آن و خطوط اتصال‌دهنده‌ی آنها به یکدیگر، ساختار (شکسته، شاخه‌شکسته، گردان)، اندازه (کوچک،

بزرگ، متوسط)، حالت (صاف، خمیده، نیمه‌خمیده)، قالب (کوتاه، کشیده) و قرارگیری نقش‌مایه در زمینه (عمودی، افقی، مورب)، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته که به صورت خطی و گرافیکی نشان داده شده است. این عناصر، اجزاء تشکیل‌دهنده‌ی هویت نقشه‌ی ماهی‌درهم به‌شمار می‌رود.

۴-۴-۶. طرح و نقشه‌ی ماهی فراهان بر مبنای فرم ماهی

در این نوع نقشه‌ها، کالبد و ساختار اصلی طرح در کانون توجه نبوده و مبنای نام‌گذاری شکل و فرم نقش‌مایه‌ی ماهی است. بر این اساس از میان ده نوع طرح و نقشه‌ی ماهی فراهان، سه نقشه، یعنی ماهی فندق، زنبوری و سگ‌ماهی، جزو نقشه‌هایی است که در این طبقه جای می‌گیرد.

۱-۴-۴-۶. نقشه‌ی ماهی فندق

نقشه‌ی ماهی فندق، رایج‌ترین طرح ماهی‌درهم در منطقه‌ی فراهان است، به‌گونه‌ای که وقتی از نقشه‌ی ماهی‌درهم (ماهی خُرده) صحبت می‌شود، درواقع طرح ماهی فندق مورد نظر است. نوع ساختار ماهی فندق نسبت به ماهی زنبوری، در اصطلاح محلی چاق‌تر و از کشیدگی و ظرافت کمتری برخوردار است. همچنین پُرکاری و تراکم ریزنقش‌ها در آن بسیار زیاد است (تصویر ۱۷).

۲-۴-۴-۶. طرح و نقشه‌ی ماهی زنبوری

نقشه‌ی ماهی زنبوری، در واقع ظریف‌ترین نوع نقشه‌ی ماهی فراهان است. ماهی زنبوری نسبت به سایر انواع ماهی در فراهان، ریزتر و ظریف‌تر است و از این رو بدن ماهی زنبوری گفته می‌شود. این نقشه اگرچه در گذشته به‌فراوانی بافته می‌شد، امروزه اثری از آن نیست. تنها یک نمونه از آن به‌واسطه‌ی یکی از کارشناسان زُده و آگاه قالی‌اراک و استان مرکزی (آقای رامین داعی)، یافت شد که در جدول زیر نشان داده شده است. ماهی زنبوری در زمان رواج، همچون سایر نقشه‌های ماهی در قالب‌ها و طرح‌های متنوع نظیر نقشه‌ی

یک‌سره، لچک‌وترنج و یا ترنج تنها بافته می‌شد. رایج‌ترین نوع نقشه‌ی ماهی زنبوری، ساختار لچک‌وترنج بود. این نوع نقشه، بیشتر در اندازه‌های پُشتی، خَرک (ده‌گه) بیست‌گه، دو ذرع و شش‌متری بافته می‌شود. ابعاد پُشتی فراوان‌ترین و شش‌متری، نادرترین ابعاد در نقشه‌ی ماهی زنبوری به‌شمار می‌رود (تصویر ۱۸).

۶-۴-۳. نقشه‌ی سگ ماهی

این نقشه، در واقع از نقشه‌های درشت‌بافت قالی فراهان است که از لحاظ ساختار نقشه و نوع بافت، در زُمره نقشه‌های بومی، محلی و ابتدایی به‌شمار می‌رود. نقش‌مایه‌ی ماهی در این نوع قالی با فرم ابتدایی و زمخت‌گونه طراحی شده است. نقش‌مایه‌ی ماهی در این نقشه، دارای جثه‌ای حجیم‌تر و دندان‌هایی بزرگ و بی‌هیبت می‌باشد. زمینه‌ی این نوع نقشه غالباً خلوت و خالی از بُرکاری‌های معمول و رایج در دیگر نقشه‌های ماهی است (تصویر ۱۹).

۶-۴-۵. نقشه‌ی ماهی فراهان بر مبنای نگاه طراح، سفارش‌دهنده و جغرافیا

نوع دوم از طبقه‌بندی نقشه‌های ماهی فراهان، طرح‌هایی است که با توجه به سلیقه‌ی طراح و یا سفارش‌دهنده و یا منطقه‌ی بافت، رواج یافته است. از این دسته می‌توان به دو نمونه‌ی ماهی مشایخی و ماهی حیدرزاده اشاره داشت که در زیر معرفی می‌شوند.

۶-۴-۵-۱. نقشه‌ی ماهی مشایخی (ماهی سراب)

طرح ماهی مشایخی یکی از طرح‌های ارزشمند در قالی‌های اراک است. اصالت نقشه‌ی ماهی از سراب اردبیل (ماهی سراب) توسط مرحوم مشایخی (یکی از تولیدکنندگان) به اراک آورده، ترویج و همگانی شد. بعدها طراحان اراک این نقشه را به‌سلیقه‌ی خویش آراسته و بدان آب و رنگ نقشه‌ی اراک دادند. نقشه‌ی ماهی مشایخی به‌صورت لچک‌وترنج و کف‌ساده رایج است (به‌نقل از رامین داعی، کارشناس، فروشنده و عضو اتحادیه‌ی فرش اراک، ۱۳۹۸). طرح ماهی به‌ویژه نوع لچک‌وترنج آن منحصربه‌فرد بوده و بسیار شبیه

قالی‌های بیجار است. این طرح فرآورده‌ای است که تولیدکننده‌ی آن قصد زنده‌کردن طرح‌های سنتی ساروق را داشته و نیمی از قالی را با نقوش هندسی و نیمی دیگر را با گل‌وبوته‌های هراتی بافته است. فقط با حفظ صحیح نقوش هراتی که تهیه‌ی آن در عمل به آسانی طرح‌های کاملاً گردان نخواهد بود، بافنده یک استاندارد را در طرح خود به وجود آورده که در جای خود قابل تحسین است. طرح ماهی مشایخی در گویش بازاریان به ماهی پنج‌ترنج نیز مشهور است. هنرمند در ترسیم و فضا‌سازی زمینه و همچنین مناسبات فضاها باهم و رنگ‌گذاری‌های ارزش‌مدارانه، هوشمندی تحسین برانگیزی داشته است. وی با رعایت و انتخاب رنگ‌های ملایم و زنده، طرحی آرام با پویایی خاص خود به وجود آورده است. رنگ‌هایی که به نوبت و به قصد کمک به تعادل و هماهنگی طرح و رنگ، جای خود را در فضا‌سازی‌های زمینه و برجسته‌سازی ترنج‌ها و دورگیری‌های آنها تغییر می‌دهند. او برای رنگ لچک‌ها یا اصطلاحاً بیرونی‌ترین ترنج، رنگ سفید را برگزیده و برای دورگیری آن و جداسدن از فضای هم‌جوار لچک‌ها از رنگ نارنجی بهره برده، سپس برای فضای دوم رنگ سرمه‌ای و برای دورگیری و انفصال از فضا یا ترنج سوم از رنگ سفید استفاده کرده است. وی رنگ نارنجی پرمایه را برای زمینه‌ی ترنج سوم انتخاب و برای دورگیری از رنگ سرمه‌ای استفاده کرده است. رنگ سفید برای ترنج دوم و برای جداسازی از ترنج نخستین رنگ نارنجی و برای زمینه‌ی مرکزی‌ترین ترنج از رنگ سرمه‌ای استفاده شده است. بدین ترتیب طراح با تناوب رنگ‌ها و دادن فرصت به هرکدام از این رنگ‌ها، زمینه را برای خودنمایی و ارائه‌ی یک طرح زیبا فراهم آورده است. از دیگر زیبایی‌های دل‌فریب این قالی می‌توان به حاشیه‌ی باشکوه و زینت‌یافته با نقش‌مایه‌ی ماهی به‌همراه گل‌های هشت و چهارپَر با زمینه‌ی آبی و سفید و ساقه‌های شبکه و متصل یافته به هم در زمینه‌ی نارنجی، اشاره داشت (تصویر ۲۰).

۶-۴-۵-۲. نقشه‌ی ماهی حیدرزاده

حیدرزاده خود از طراحان اراک بوده و در نقشه‌ی ماهی تغییراتی به سلیقه‌ی خویش ایجاد کرد و آرایه‌هایی بدان افزود و آن را آراسته نمود و از این‌رو بدان ماهی حیدرزاده می‌گویند.

از این طراح، اطلاعات چندانی در دسترس نیست. این طرح به یکی از منحصربه‌فردترین طرح‌های ماهی اراک، تبدیل شد. متأسفانه از بافت و رواج آن در اراک خبری نیست و آنچه به صورت محدود و انگشت‌شمار در دست برخی فروشندگان یافت می‌شود، نمونه‌هایی از قدیم و دوره‌ی اوج این طرح است که گاهی در بازار پدیدار می‌شود. طراح با دخالت و مشارکت دادن فرم‌های هندسی و کتیبه‌گون سعی کرده قالب‌های متنوع هندسی و منحنی را با هم هم‌نشین کند و در این کار موفق بوده است. از این رو تناسبات و روابط نقش‌مایه‌ها، کتیبه‌ها و اشکال هندسی‌گون در فضای زمینه به خوبی هرچه تمام‌تر رخ داده است (تصویر ۲۱).

۶-۴-۶. نقشه‌ی ماهی فراهان بر مبنای ساختار نقشه‌ی قالی

نوع سوم از طبقه‌بندی ماهی‌های فراهان، نقشه‌هایی است که بر اساس ساختار و قالب نقشه‌ی قالی طراحی، نقش‌پردازی و بافته شده است. از این طبقه می‌توان به ماهی لچک و ترنج، کف‌ساده، آدابی، مرغ و ماهی و نقشه‌ی یکسره (سرتاسری)، اشاره کرد.

۶-۴-۶-۱. نقشه‌ی ماهی ترنج در ترنج

در ساختار این نقشه (تصویر ۲۲)، یک ترنج بزرگ شش‌ضلعی وجود دارد که درون آن نیز یک ترنج شش‌ضلعی کوچک است. برگ‌های ماهی‌سان در این نقشه از نوع نیمه‌شکسته بوده و گل میانی هم اغلب دارای هشت‌پر است. پُرکاری ریزنقش‌ها در فضای واگیره متراکم و زیاد است. لوزی میانی نسبتاً بزرگ و درون آن یک گل از نوع گل میانی برگ‌های ماهی‌سان قرار گرفته و در طرفین لوزی گل‌هایی انتزاعی شش‌پر و سربرگ‌هایی لاله‌گون نشسته است.

۶-۴-۶-۲. نقشه‌ی ماهی لچک و ترنج

نقشه‌ی ماهی لچک و ترنج، در انواع ابعاد، ساختار و رنگ‌بندی‌های گونه‌گون بافته می‌شود. این طرح اغلب در ابعاد پستی، ذرع و نیم و دودرع بافته می‌شود. ترنج‌های آن اغلب در

فرم‌های بیضی و به صورت محدود دایره‌گون است. چه، اینکه در هر ترنج، یک یا دو ترنج جای گرفته است. در برخی از نقشه‌ها، لچک‌ها به صورت عرضی به یکدیگر متصل است. نقش مایه‌ی لوزی در واگیره‌ی ماهی لچک‌وترنج، ریز و به صورت بسته و کامل در زمینه‌ی قرمز رنگ نمودار است (تصویر ۲۳). نقشه‌های ماهی فراهان اکثراً از ساختار و قالب طرح لچک‌وترنج تبعیت کرده است. در این نوع از نقشه‌ی ماهی، انواع لچک‌وترنج‌ها با فرم‌های متنوع و مختلف و نیز فرم‌های متنوع نقش ماهی، دیده می‌شود (تصاویر ۲۴ و ۲۵).

۳-۶-۴-۶. نقشه‌ی ماهی کف ساده

این نقشه در گذشته بافته می‌شد و امروزه از سوی بافندگان منطقه‌ی فراهان بافته نمی‌شود، زیرا اندازه این طرح مناسب پستی است و طبعاً کاربرد پستی‌ها نیز به واسطه‌ی تغییر شیوه‌ی زندگی، چیدمان و مبلمان داخلی منزل منسوخ شده است. در این نقشه، زمینه به رنگ آبی پرمایه یا سرمه‌ای و حاشیه‌ی آن خاکی بود. این نقشه معمولاً در ابعاد پستی و محدود ذرع و نیم، دوزخ و به صورت استتار، پرده‌ای یا شش‌متری بافته می‌شد. در این نقشه معمولاً یک ترنج بزرگ که در خود ترنج دیگری را جای داده، زمینه را تصرف و در چهارگوش، لچک‌هایی کوچک، ترنج مرکزی را احاطه کرده است. در تصویر ۲۶ نمونه‌ای قدیمی از این نقشه نشان داده شده است. در این نقشه، نقش ماهی صرفاً در ترنج مرکزی و لچک‌ها و به صورت تک ماهی دیده می‌شود.

۴-۶-۴-۶. نقشه‌ی ماهی آدابی

علت نام‌گذاری این نقشه به صورت دقیق مشخص نیست، اما بنابر نظرات کارشناسان خبره قالی (آقای داعی)، به خاطر نظام هندسی منظم و مرتب و آداب یافته توسط نقش مایه‌های ستاره و لوزی‌های مشبک شده است. حضور ستاره‌های ریز هشت‌پر در فضای زمینه، از مهم‌ترین ویژگی‌های ماهی آدابی است. ساختار و کالبد آن، لچک‌وترنج است. در فضای زمینه سه ترنج به فرم لوزی (ترنج بیرونی) و بیضی (دو ترنج درونی) طراحی شده که در هر کدام از آنها بخشی از واگیره‌ی ماهی درهم نقش‌پردازی گشته است. این نقشه نیز

همچون سایر نقشه‌های قدیمی به واسطه‌ی علل مختلف (پیروی از ابعاد ثابت - این نقشه بیشتر به صورت پشتی - یعنی در ابعاد کوچک بافته می‌شد و کاربرد زیرانداز نداشته است، عدم استقبال بازار، عدم تمایل نسل جدید به بافت قالی، پیرشدن بافندگان قدیمی و کاهش بافت قالی)، دیگر بافته نمی‌شود. نقشه‌ی آدابی تقریباً تا دو دهه پیش کماکان بافته می‌شد (تصویر ۲۷).

۵-۶-۴-۶. نقشه‌ی مرغوماهی

این طرح از دیگر زیرمجموعه‌های نقشه‌ی ماهی فراهان است که از سابقه‌ی زیادی برخوردار است. همان‌گونه که از نام آن پیداست، عناصر و نقش‌مایه‌های اصلی این طرح را مرغ و ماهی‌های چرخان در جوار یکدیگر تشکیل می‌دهد. طرح مرغوماهی بیشتر در قالی‌های بومی و محلی و درشت‌بافت به‌کار می‌رفت تا قالی‌های کلاسیک و به اصطلاح نخ‌فرنگ. ماهی‌ها در این طرح به شکلی زُمخت، ناموزون و ابتدایی خودنمایی می‌کند و این به دلیل همان مشخصه‌ی درشت‌بافی و رج‌شمار پائین و همچنین رویکرد خودمصرفی (نه تجاری) است. یکی از خصوصیات قابل توجه در طرح مرغوماهی، استفاده از رنگ‌های تند و غلیظ در زمینه‌ی طرح نظیر قرمز و یا سُرْمه‌ای، زمینه‌ی حاشیه سفید و کاربرد گل‌های رُز صورتی ایرانی (گل محمدی) در میان ماهیان است (تصویر ۲۸).

۶-۶-۴-۶. نقشه‌ی ماهی یکسره (سرتاسری)

در نقشه‌ی ماهی یکسره، واگیره‌ی ماهی در تمام زمینه تکرار شده است (تصویر ۲۹). در این نقشه به دلخواه طراح یا بافنده، حاشیه ممکن است دارای عرض باریک، متوسط و یا نسبتاً پهن باشد. در نقشه‌ی سرتاسری به واسطه‌ی اینکه در زمینه‌ی آن ترنج وجود ندارد و زمان کمتری را درباخت از بافنده می‌گرفت، نسبت به انواع دیگر نقشه‌های ماهی رواج بیشتری داشت.

۶-۴-۷. عناصر برجسته و واگیره‌ی ماهی

واگیره‌ی اصلی نقشه‌ی ماهی در قالی فراهان دارای سه عنصر و نقش‌مایه‌ی مهم برگ‌های ماهی‌سان، لوزی و گل‌بوته‌های چهارطرف لوزی است. این سه عنصر در فرم‌های متنوع طراحی شده‌اند. در جدول ۲، برگ‌های ماهی‌سان به همراه گل‌بوته‌های طرفین نشان داده شده است.

جدول (۲). فرم لوزی، عنصر انسجام‌دهنده و اگیره‌ی ماهی در نقشه‌های ماهی‌درهم فراهان

(منبع: پژوهشگر)

					
مرغ و ماهی	ماهی فندقی	سگ ماهی	ماهی آدابی	ماهی مشایخی	ماهی حیدرزاده
					
	ماهی کف‌ساده	ماهی زنبوری	ماهی ترنج در ترنج	ماهی یک‌سره	ماهی لچک و ترنج

واگیره اصلی		تصویر قالی	
			
ریز و کوچک	اندازه‌ی ماهی	منحنی	ساختار
کوتاه	قالب	نیمه‌خمیده	حالت
مورب		نوع فرارگیری	

تصویر (۱۷). مختصات فرمی نقش‌مایه‌ی ماهی در نقشه‌ی ماهی فندقی

(منبع: پژوهشگر)

واگیره‌ی اصلی		تصویر قالی	
			
ریز و کوچک	اندازه ماهی	نیمه شکسته	ساختار
کوتاه	قالب	خمیده	حالت
مورب		نوع قرارگیری	

تصویر (۱۸). مختصات فرمی نقش‌مایه‌ی ماهی در نقشه‌ی ماهی زنبوری

(منبع: پژوهشگر)



واگیره‌ی اصلی		تصویر قالی	
			
بزرگ	اندازه ماهی	شکسته	ساختار
کشیده	قالب	صاف	حالت
مورب		نوع قرارگیری	

تصویر (۱۹). مختصات فرمی نقش‌مایه‌ی ماهی در نقشه‌ی سگ ماهی



(منبع: پژوهشگر)

واگیره اصلی		تصویر قالی	
			
متوسط	اندازه ماهی	منحنی	ساختار
کشیده	قالب	نیمه خمیده	حالت
مورب		نوع قرارگیری	

تصویر (۲۰). مختصات فرمی نقش مایه‌ی ماهی در نقشه ماهی مشایخی یا ماهی سراب
(منبع: پژوهشگر)

واگیره اصلی		تصویر قالی	
			
ریز و کوچک	اندازه ماهی	نیمه شکسته	ساختار
متوسط	قالب	نیمه خمیده	حالت
مورب		نوع قرارگیری	

تصویر (۲۲). مختصات فرمی نقش ماهی در نقشه‌ی ماهی ترنج در ترنج (منبع: پژوهشگر)

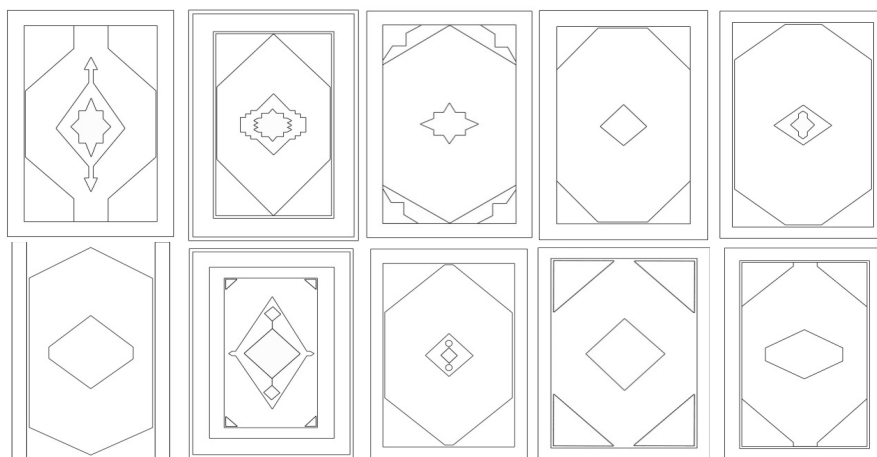
واگیره اصلی		تصویر قالی	
			
ریز و کوچک	اندازه ماهی	نیمه شکسته	ساختار
کوتاه	قالب	نیمه خمیده	حالت
مورب		نوع قرارگیری	

تصویر (۲۳). مختصات فرمی نقش مایه ماهی در نقشه ماهی لچک و ترنج

(منبع: پژوهش‌گر)





تصویر (۲۴). انواع نقشه ماهی لچک و ترنج فراهان (منبع: پژوهش‌گر)



تصویر (۲۵). طرح گرافیکی انواع نقشه ماهی لچک و ترنج فراهان (منبع: پژوهشگر)

واگیره اصلی		تصویر قالی	
			
بزرگ	اندازه ماهی	منحنی	ساختار
کشیده	قالب	نیمه خمیده	حالت
مورب		نوع قرارگیری	

تصویر (۲۶). مختصات فرمی نقش مایه ماهی در نقشه‌ی ماهی کف ساده (منبع: پژوهشگر)

واگیره اصلی		تصویر قالی	
			
کوچک	اندازه ماهی	منحنی	ساختار
کوتاه	قالب	نیمه خمیده	حالت
مورب		نوع قرارگیری	

تصویر (۲۷). مختصات فرمی نقش مایه‌ی ماهی در نقشه‌ی ماهی آدابی (منبع: پژوهشگر)

واگیره اصلی		تصویر قالی	
			
بزرگ	اندازه ماهی	شکسته	ساختار
کشیده	قالب	صاف	حالت
مورب		نوع قرارگیری	

تصویر (۲۸). مختصات فرمی نقش مایه‌ی ماهی در نقشه مرغ و ماهی (منبع: پژوهشگر)

واگیره اصلی		تصویر قالی	
			
متوسط	اندازه ماهی	منحني (گردان)	ساختار
کشیده	قالب	نیمه خمیده	حالت
مورب		نوع قرارگیری	

تصویر (۲۹). مختصات فرمی نقش مایه‌ی ماهی در نقشه یکسره یا سرتاسری (منبع: پژوهشگر)

۷. نتیجه‌گیری

یکی از مناطقی که صاحب نقشه‌ی ماهی است، فراهان و کانون‌های وابسته به آن است. فراهان از دیرباز و به‌طور برجسته از دوران قاجار یکی از مکاتب قالی‌بافی ایران بوده است. نقشه‌ی ماهی فراهان از اواسط قرن نوزدهم توسط طراحان و بافندگان این منطقه در انواع واگیره‌های متنوع بافته و عرضه شد. اما به‌مرور و باگذشت زمان بافت این نقشه کم و از گردونه بافت خارج شد. به‌گونه‌ای که وجود قالی‌های طرح و نقشه‌ی ماهی درهم که در بازار اراک یافت می‌شود، بافته‌هایی است که از گذشته به جای مانده است. نویسنده با تحقیق میدانی و جست‌وجوی پایگاه‌ها و بازار عرضه‌ی قالی ماهی درهم فراهان، توانست ده نوع نقشه‌ی ماهی را شناسایی و در قالب مقاله‌ی حاضر معرفی، بررسی و مستندنگاری کند. نقشه‌ی ماهی فراهان در سه طبقه قابل تقسیم‌بندی است که عبارت است از: طرح و نقشه‌ی ماهی فراهان بر مبنای شکل و فرم ماهی (ماهی فندق، زنبوری، سگ‌ماهی)، بر مبنای نگاه طراح، سفارش‌دهنده و جغرافیا (ماهی مشایخی، سراب، حیدرزاده)، و بر مبنای ساختار نقشه قالی (ماهی لچک و ترنج، کف‌ساده، آدابی، مرغ و ماهی و یکسره یا سرتاسری). در بررسی و تحلیل ماهی‌های فراهان نتایج زیر حاصل شد. از یازده نوع نقشه‌ی ماهی، پنج نقشه دارای ساختار منحنی، چهار نقشه نیمه‌شکسته و دو نقشه هم

شکسته است. ضمن اینکه نقش مایه‌ی گل در میان دو برگ ماهی‌سان، از نوع چهار، هشت و شانزده‌پر بوده که به صورت نیمه‌شکسته و در اندازه‌های ریز نقش‌پردازی شده است. در نقشه‌های ماهی فراهان، نقش مایه‌ی لوزی به‌عنوان یکی از ارکان واگیره و انسجام آن، در فرم‌ها و اشکال متنوعی ترسیم شده که در جدول ۲ نشان داده شده است. از میان این نقشه‌ها، ماهی لچک و ترنج و کف‌ساده، اغلب در بافت پُشتی‌ها به کار می‌رود. نقشه‌های ماهی فراهان اغلب در ابعاد دو ذرع، ذرع و نیم و پستی و به‌طور محدود ابعاد بزرگ‌تر شش متری و نه‌متری و دوازده‌متری بافته می‌شود. ضمن اینکه در فضای برخی از لوزی‌ها، گل‌های گرد هشت یا شانزده‌پر و در برخی از آنها گل‌های ریز چهارپر یا دایره ساده می‌باشد. در پایان آنچه در ارتباط با نقشه‌های ماهی فراهان مهم است و در این مقاله مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت، معرفی، مستندنگاری و طبقه‌بندی انواع نقشه‌های ماهی فراهان بود که در دایره‌ی پژوهش قرار نداشتند.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اطلاعات بیشتر، نک: مختاریان و صرامی (۱۳۹۳)
۲. اصطلاح هراتی از آنجا پیدا شده است که این طرح در دوره‌ی تیموریان و در هرات رواج یافته و تعداد زیادی طرح شاهانه با این طرح شکل گرفته است (حصوری، ۱۳۸۱، ۴۳).
۳. در این ایالت بود که در نیمه‌ی قرن اخیر (قرن نوزدهم) قالی‌های مشهور فراهان با آن رنگ آبی سیر تهیه می‌گردید.
۴. طبق یکی از سنن باستانی، طرح هراتی همواره با حاشیه‌ی طاسباقی (لاکپشتی) همراه بوده و ترکیب یافته است. گرچه شکلی که نام آن به این حاشیه اطلاق گردیده، اشاره‌ای است به لاکپشت ولی ساکنان فلات نیمه بایر ایران با این خزنده آبی آشنایی زیادی نداشته‌اند. بنابراین، ممکن است شکل اصلی اساساً لاکپشت نباشد.
۵. سنندج
۶. درگوش طراحان، به‌نوعی ماهی درشت، زُمخت و ابتدایی گفته می‌شود (کنایه از زشت بودن شکل ماهی).
- ۷) البته این نگاه صرفاً بر مبنای مشاهدات میدانی نویسنده و هم‌چنین اظهار نظر بازاریان و کارشناسان این نقشه است.

منابع و مآخذ

- ادواردز، سیسیل، (۱۳۶۸)، *قالی ایران*، تهران: انجمن دوست‌داران کتاب.
- الهی، محبوبه، (۱۳۸۷)، «هویت ماهی در فرش ایرانی»، *گلجام*، ش ۱۰، صص ۱۰۱-۱۳۵.
- بخورتاش، نصرت‌الله، (۱۳۷۱)، *نشان رازآمیز گردونه خورشید یا گردونه مهر*، تهران: فروهر.
- پرهام، سیروس، (۱۳۷۰)، *دستبافته‌های عشایری و روستایی فارس*، تهران: امیرکبیر.
- حشمتی‌رضوی، فضل‌الله؛ آذریاد، حسن، (۱۳۷۲)، *فرش‌نامه ایران*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- حصوری، علی، (۱۳۸۱)، *مبانی طراحی سنتی در ایران*، تهران: چشمه.
- ژوله، تورج، (۱۳۹۰)، *پژوهشی در فرش ایران*، تهران: یساولی.
- صباغ‌پور، طیبه؛ شایسته‌فر، مهناز، (۱۳۸۸)، «تأویل و تفسیر معانی نمادین نقش‌مایه ماهی در قالی‌های دوره صفویه با نظر به مثنوی معنوی مولانا»، *گلجام*، ش ۱۲، صص ۳۱-۵۴.
- فوتن، پاتریس، (۱۳۶۹)، *فن قالی در منطقه اراک*، (ر.ک: منابع لاتین).
- کفشچیان‌مقدم، اصغر؛ رجایی، مهدی، (۱۳۹۷)، «تحلیل ساختار هندسی واگیره ماهی‌درهم در فرش هراتی»، *دوفصل‌نامه علمی ترویجی پژوهش‌هنر*، ش ۱۶، صص ۵۱-۴۱.
- کوپر، جی‌سی، (۱۳۷۹)، *فرهنگ مصور نمادهای سنتی*، ترجمه‌ی ملیحه کرباسیان، تهران: فرشاد.
- مختاریان، بهار؛ صرامی، عارفه، (۱۳۹۳)، «تحلیل ساختاری دوگانگی نماد دوماهی»، *پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران*، دوره ۴، ش ۲، صص ۸۸-۶۹.
- نفیسی‌نیا، لیلا؛ آشوری، محمدتقی، (۱۳۹۲)، «نقش هراتی ماهی‌درهم در جغرافیای فرش ایران»، *دوفصل‌نامه علمی پژوهشی گلجام*، ش ۲۳، صص ۱۱۰-۹۱.
- وین، آنتونی، (۱۳۹۷)، *سه شتران روانه به اسمیرنا*، ترجمه‌ی یدالله و زهرا آقاعباسی، تهران: فرهنگستان هنر.
- یاحقی، محمدجعفر، (۱۳۷۵)، *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*، تهران: سروش و پژوهشگاه علوم انسانی.
- Dunnigan, Ann, (1987), "fish", In *Encyclopedia of Religion*, vol. 5, ed. by Jones Lindsay, MacMillan Reference Library.
- Fontaine, Patrice, (1990), *Le tapis persan, ou, le jardin de l'eternel printemps*, Paris: Editions Recherche sur les civilisations.

منابع تصاویر

- www.clarmontrug.com
- www.kilimnation.com
- www.rugman.com
- www.sharafiandco.com
- www.turkotek.com

Sources Transliteration

Sources in Persian

- Boḳurtāš, Noṣrarullāh (1371 Š.), *Nešān-e Rāzāmīz-e Gardūneh-ye ḳoršīd yā Gardūneh-ye Mehr*, Tehran: Fravahar. [In Persian]
- Ḥašūrī, ‘Alī (1381 Š.), *Mabānī-e Ṭarāḥī Sonnatī dar Īrān*, Tehran: Našr-e Čašmeh. [In Persian]
- Hešmatī Ražavī, Fażlullāh; Āzarpād, Ḥasan (1372 Š.), *Faršnāmeḥ-ye Īrān*, Tehran: Moasisa-e Moṭāle’āt wa Ṭaḥqīqāt-e Farḡangī. [In Persian]
- Kaščīān Moqadam, Ašḡar; Raǰānī, Maḥdī (1397 Š.), “Ṭaḥlīl-e Sāḳtār-e Hendesī-e Vāḡīrehā-ye Māhī Darḡam dar Frš-e Herātī”, *Dofašknāmeḥ-ye ‘Elmī Tarvījt-e Pežūheš-he Honar*, No. 16, pp. 41-51. [In Persian]
- Moḳtārīān, Bahār; Šarāmī, ‘Arefeh (1391 Š.), “Ṭaḥlīl-e Sāḳtār-e Dogānegī-e Namād-e Do Māhī”, *Pežūhešhā-ye Ensānšenāsī-e Īrān*, 4, No. 2, pp. 69-88. [In Persian]
- Nafīsīnīā, Laylā; Āšūrī, Moḡammad Taqī (1392 Š.), “Naqš-e Herātī-e Māhī darḡam dar Joḡrāfīā-ye Farš-e Īrān”, *Dofašknāmeḥ-ye ‘Elmī Pežūhešī Golǰām*, No. 23, pp. 91-100. [In Persian]
- Parḡam, Sīrūs (1370 Š.), *Dastbāfteḥhā-ye ‘Ašāyerī wa Rūstānī-e Fārs*, Tehran: Amīr Kabīr.
- Yāḡaqī, Moḡammad Ĵafar (1375 Š.), *Farḡang-e Asāṭīr wa Ešārāt-e Dāstānī dar Adabīāt-e Fārsī*, Tehran: Sorūš, Pežūhešḡāh-e ‘Olūm-e Ensānī wa Moṭāle’āt-e Farḡangī. [In Persian]
- Žūleh, Tourāǰ (1390 Š.), *Pežūhešī dar Farš-e Īrān*, Tehran: Yasāvōlī. [In Persian]

Sources in English

- Cooper, Jean C. (1987), *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, Thames & Hudson.
- Dunnigan, Ann (1987), “fish”, in Jones Lindsay (ed.) *Encyclopedia of Religion*, MacMillan Reference Library.
- Edwards, Arthur Cecil (1953), *The Persian Carpet: A Survey of the Carpet-weaving Industry of Persia*, London: Gerald Duckworth & Co.
- Wynn, Antony (2008), *Three Camels to Smyrna: Times of War and Peace in Turkey, Persia, India, Afghanistan & Nepal, 1907-1986, The Story of the Oriental Carpet Manufactures Company*, Hali Publication Ltd.